

A szívós nemzeti állam

NATO–EU kapcsolatok, EU-bővítés és a Balkán újrafelosztása

Salvatore Engel-diMauro

Bevezetés

Több társadalomtudós véleménye szerint a mostanában tapasztalható globalizációs folyamat nagymértékben aláásta a nemzeti államok szuverenitását annak következményeként, hogy – a történelem folyamán először – a geopolitikai befolyás helye globális/regionális szintre emelkedett. Az államfeletti intézmények – például az EU és a WTO (Világkereskedelmi Szervezet) – megjelenése és terjeszkedése gyakorta említett példa ezekre az új politikai és gazdasági kapcsolatokra (Agnew 2000; Bourdieu 1998; Brenner 1998; Negri 1998, 2001; Sassen 1999). Mások optimistábban álltak hozzá a globalizáció jelenségéhez, kifejtve a tőke és a nemzeti államok dialektikus kapcsolatát, az államhatalom mindenkori esetlegességét és azt, hogy a szuverenitás a történelem különböző időszakaiban gyakorlatilag egy maroknyi államra korlátozódott (Arrighi 1999; Krasner 1999; Taylor 1994; Tilly 1992).

A nemzeti¹ államokról folyó vita, bár sokoldalú, mégis nagyrészt figyelmen kívül hagyta az államfeletti intézmények, mint a NATO és az EU terjeszkedő és saját magának is ellentmondó politikáját. Az eddigi tanulmányok leginkább a nem bíráló hangú, az EU- és NATO-fejlesztés tárgyában leíró és előrejelző fejtegetésektől az Európa jelentését firtató filozofikus értekezésekig terjednek (Gowan és Anderson 1997; Smith és Timmins 2000; Taibo 1998). Eközben az EU keleti bővítésének geopolitikájára, főként pedig ennek a NATO-bővítéssel és a katonai intervencionalizmussal való kapcsolatára kevés figyelem irányul. Az EU–NATO kapcsolatok elemzésének fontossága abban rejlik, hogy magyarázatot adhat az EU fejlődésére, mint az államformálás és/vagy imperializmus egy új fajtájára, és következtetéseket lehet belőle levonni a keleti bővítés gyakorlati következményeire vonatkozóan. A NATO–EU kapcsolat jól példázza a nemzeti államok jelentőségét, az imperialista erőfeszítéseket és a globális politikai-gazdasági kapcsolatok strukturálásában rejlő kolonializmust. Ez a kapcsolat a keleti bővítés kontextusában rávilágít az országok egymás közötti rivalizálására Európa kolonizációs és imperialista újrafelosztásán keresztül. Az EU és a NATO közötti kommunikáció ugyanakkor árnyalja a

1 Tillyt (1992) követve használom a „nemzeti állam” kifejezést a „nemzetállam” helyett, hogy elejét vegyem annak a mitologikus feltevésnek, miszerint egy nemzetállam területén egy nemzet tagjai élnek.

globalizációról folyó vitát azzal, hogy láthatóvá teszi a külső és belső feszültségeket az államfeletti intézmények, a nemzeti államok és a tőke között.

A következő oldalakon először leírom az EU törekvéseit és viszonyát a NATO-hoz a szuverenitás kérdésével kapcsolatban. Ezután rátérek a kelet-európai kapcsolatok kolonizációs és imperialista vonatkozásaira, példaként említve az eseményeket, amelyek Jugoszlávia bombázásához vezettek, majd a dél-Európával kapcsolatos „Stabilitási Paktum” keletkezését. A hivatalos dokumentumokból, gazdaságpolitikából és katonai beavatkozásból leszűrhető bizonyítékok azt sugallják, hogy az EU és a NATO kapcsolata és mindkettő kelet-Európában érvényesítendő politikája beleillik egy új, kolonizációs és imperialisztikus sémába. Az EU terjeszkedő politikájában tapasztalható következetlenségek és/vagy a szervezeten belüli feszültségek a NATO–EU tagság átfedéseiből és a két államfeletti szervezet különböző birodalmi központjainak (Franciaország–Németország az EU, Nagy-Britannia–Egyesült Államok a NATO esetében) kifelé és befelé irányuló törekvéseiből erednek.

Az EU–NATO kapcsolatnak gyakorlati következményei vannak az EU keleti bővítési folyamatán keresztül kelet-Európa integrációjának mikéntjére. A kelet-európai államok számára két eshetőség áll fenn: a térség felosztható lesz – egy policentrikus birodalom részeként – az EU és a NATO éppen aktuális (és folyamatosan változó) egyezményei alapján, vagy integrálódhat egy újszerű kolonizációs séma alapján az EU- és/vagy a NATO-nagyhatalmaktól való függés szerint. Mi több, mint az a következőkben nyilvánvaló lesz, az EU-t még mindig lehet néhány, egymással szoros kapcsolatban álló – három, kelet-európai teljhatalomért versengő – nagyhatalom által vezérelt szervezatként elképzelni.²

Metodikai megközelítés

Az elemzés elkészítéséhez különféle hivatalos dokumentumokat tanulmányoztam. A NATO mellett a dokumentumok olyan – hivatalosan az EU-n kívüli – intézményekből származnak, mint az ENSZ BT, a KFOR, az USAID és az EBESZ. Az Európai Unió Tanácsából (a Tanácsból), az EU Közös Kül- és Biztonságpolitikai Hivatalából és a Külügyi Bizottságból származó dokumentumok szolgáltak az EU Balkán felé irányuló politikájának értelmezésére. Az egyenkénti logikai kizárás módszerét használtam, hogy körvonalazzam a különböző geopolitikai érdekszövetségeket és ezeknek az EU államkialakulása és terjeszkedése körüli helyezkedését, így következtetve céljaikra. Mint az közismert, a hatalmi viszonyokra az EU esetében francia–német, a NATO-ban pedig angol–amerikai befolyás jellemző. Az EU és NATO közötti kapcsolatok megvilágításához a koszovói válságot és a Stabilitási Paktumot elemzem, mivel mindkét esetben nagy az átfedés, ami rávilágíthat a különböző nagyhatalmak közti feszültségekre.

² Ahelyett, hogy tagadnám az EU-t, mint államformát, úgy gondolom, hogy a mostani helyzetben az EU, mint állam, gyerekcipőben jár mind a tagállamok, mind a külső államok érdekvisszályai miatt. Ennek ellenére az EU mint ország megteremtése lehetséges a jövőben, a centrifugális és centripetális hatások eredményének függvényében.

Az EU, a NATO, és a szuverenitás

Függetlenül attól, hogyan közelítjük meg a globalizációt mint folyamatot, az EU, mint nemzetfeletti intézmény kialakulása és terjeszkedése kétségbe vonhatja az államkialakulás és -reprodukció mostani elméleteit, legalábbis azokat, amelyek egyedi regionális jelleget tulajdonítanak a jelenségnek. Egyesek szerint az EU egy új, meghatározatlan államforma; nem konföderáció, de nem is „nemzetállam”. Nemzetfölötti intézményként hivatalosan összeolvasztja és egyesíti a tagállamok szuverenitását, s ez a Tanácsban realizálódik. Ez a nem teljes szuverenitás viszont – delegált képviselők rendszerén keresztül – teljhatalmat gyakorol a nemzeti államok adminisztrációja felett. A nyugat-európai parlamentáris rendszerhez képest ez a fajta szuverenitás jelentősen csökkenti a választók eddig is csekély befolyását. Az EU tehát nem illik bele a jelenlegi államkialakulás-, szerveződés- és szuverenitáselméletekbe, valamint az állampolgárságról vagy „demokráciáról” alkotott általános felfogásba (pl. a hatalom három ága – törvényhozó, igazságszolgáltató és végrehajtó – nem különül el egymástól a Tanácsban) (Bornschieer 1997). Kevésbé konvencionálisan nézve: az EU-ról, mint állam-létrehozatalról beszélni nehézkes, mivel az államrendszer több fontos eleme kifejezetlen. Példának okáért a végrehajtó szervek kiépítése, a központi erőszakszervezet létrehozatala, vagy a nevelési és oktatási rendszer kidolgozása az EU egészére nézve még gyerekcipőben jár (Böröcz, személyes beszélgetés, 2000; Tilly 1992).

Európa fejlődési folyamatainak hosszú távú áttekintése választ adhat az állam-létrehozatal fenti kérdéseire. Az EU olyan nemzeti államok együttese, amelyek a tizenkilencedik század óta egyre inkább elszigetelődtek egymástól (lásd Stoler és Cooper 1997; Tilly 1992; Woff 1994). Bornschieer szerint (1997) az EU Európa egyfajta történelmi lengéscsillapítója, amelyet két ellentétes erő hozott létre: az abszolutizmus (amely később nacionalizmussá finomodott) és az individualizmus (amelyből kialakult a liberalizmus). Bár újnak tűnhet, de ez az elmélet korábban, anarchokommunista megfogalmazásban már napvilágot látott³.

Függetlenül attól, hogy az ötlet nem eredeti, Bornschieer helyesen ismeri fel, hogy miért bajos az EU-t az etatista modellek, a funkcionalista geopolitika és a leszűkítően gazdaságközpontú érvek általános elméletein belül megközelíteni (lásd Tilly 1992). Viszont érvelése, ahogyan az EU belső ellentéteit a nacionalista és liberális ideológiák közötti küzdelemre vezeti vissza, erősen hézagos, s így nem meggyőző. Ezzel ellentétben meggyőződésem, hogy az EU-t nemcsak egymással kapcsolatban levő nemzeti államokként lehet kezelni; az államok közötti versengés az EU-n belül és kívül megvilágítja az egész intézménynek a kutatókat teljesen zavarba ejtő, egyedi szerkezetét.

Az EU több alapvető szerkezeti jellemzője sokkal inkább egy regionális államok közötti rendszerrel, mintsem egy egyedüli állammal mutat hasonlóságot. Először

3 Talán Bornschieer nem tudott róla, de ez az ötlet jóval előbb, Kropotkinnál (1976 [1902]) már felmerült. Kropotkin felismert egyfajta történelmi, változó és dialektikus kapcsolatot az anyagi alapon nyugvó egyéni érdekek és a társadalmi intézmények között, amely kapcsolat kezdetben a külső nyomások hatására együttműködő. Ennek a dialektikus kapcsolatnak létezik egy kritikus küszöbe, az, amikor a szociális intézmények túlnőnek azon feladatukon, hogy kielégítsék mind az egyéni, mind a kollektív igényeket. Ezen a küszöbön túl történhetnek komoly társadalmi és szerkezeti változások.

is meg kell említeni, hogy jogilag az EU-nak nincsen erőszakszerve valamint egy-
esleges oktatása. A professzionális hadseregek, rendőri erők, iskolák és titkosszolgá-
latok rendkívüli mértékű fejlődésen mentek keresztül Európa-szerte, főleg az EU
tagállamaiban (Tilly 1992). Az ilyen erőszakszervek továbbra is az EU egyes tagál-
lamainak ellenőrzése alatt állnak, a tagállamok belső hierarchiájából következő,
egyenlőtlen szuverenitás miatt (Krasner 1999). E katonai és egyéb szervek szükség
esetén mobilizálhatók a Tanács szavazatai alapján az EU tagállamai közötti telj-
hatalomért és (nem feltétlenül területi) terjeszkedésért folytatott küzdelemben.
Ezeket a küzdelmeket és az EU külpolitikáját azonban nagyban befolyásolják az
átfedések és a tagállamok közötti különböző érdekszövetségek. A katonai mozgó-
sítás például nagyban függ a NATO-nagyhatalmak – köztük az Egyesült Államok
– érdekeitől. Az EU közös hadseregének gondolata pedig erősen redundáns a
NATO terjeszkedése miatt, amelynek az EU nagyhatalmi is tagjai.⁴ Az EU tizen-
öt tagállamából tizenegy a NATO tagja, négy NATO-tag pedig EU-felvételre
pályázik.

Más szóval, e palimpszeszt⁵ szerint az EU inkább nemzeti államok policentrikus
együttese, mint a szuverenitásmegosztás (a Tanács általi látszategyenlőségre alapo-
zott) egy fajtája. Ezen imperialista egyesülés – köznapi nyelven: EU – központjait
Franciaország, Németország és Nagy-Britannia alkotja vezető, valamint Olaszor-
szág és Spanyolország kisebb hatalmakként. Az EU dinamikus felépítése és ter-
jeszkedés általi újraszerveződése nem feltétlenül egyedi, legalábbis, azt állítom, a
mostani állapotot tekintve semmiképpen nem az. Az EU jelenlegi belső dinamiká-
ja, amelyet a „demokratikus” képviselő eljelentéktelenedése és a gazdasági hata-
lom fúziók általi terjeszkedése jellemez, a világrendszer-elemzők által megjósolt
globális sémákat követ (Arrighi 1999; Chase-Dunn és Boswell 2000). Hogy a dolog
bonyolultabb legyen, az egyes hatalmak külpolitikai összekülönbözéseiben jelen-
tős szerepet játszik az USA gazdasági befolyása és katonai fölénye. Az EU aláren-
deltsége többek között az USA-tól való haditechnológiai függőségből ered. Chris
Patten, az EU külügyi biztosa ékezen mutatott rá erre a függőségre 1999-ben ber-
lini beszédében: „Az EU tagállamai hétszer annyi fegyvert importálnak az USA-
ból, mint amennyit exportálnak” (Patten, 1999. december 16.).

EU-bővítés mint kolonizáció

Miután megvitattuk az EU dinamikus szerkezetét az EU–NATO kapcsolattal
összefüggésben, a kolonializmus és imperializmus tárgyalása előtt érdemes részle-
tesen kitérni ezek mibenlétére, mert különben elemzésük – éppen az EU nem egé-
szesen állam jellege miatt – problematikus lehet. Comaroff (1997) a dél-afrikai kolo-

4 Pillanatnyilag a NATO és az EU közötti átfedés részleges, például az USA, Kanada, Izland, Len-
gyelország és Magyarország tagja az előbbinek, de az utóbbinak nem. Másfelől Franciaország, Német-
ország és Nagy-Britannia, az EU nagyhatalmi egyszerre NATO- és EU-tagok, úgyszintén a kisebb
EU-hatalmak, Olaszország és Spanyolország. Ennek a részleges átfedésnek a következménye, hogy az
EU katonai és ezen keresztül esetleg gazdasági politikájába az USA közvetlen befolyást nyer.

5 Az EU kelet-Európára irányuló következtelen politikája a NATO-tagsági átfedésből származik.
Ez a helyzet szerintem olyan, mint egy újra- és újravésett (birodalmi) kőtábla, egy palimpszeszt.

nizáció esetében három dolgot említ, amelyek az EU-bővítéssel kapcsolatba hozhatók: 1. adminisztratív, 2. telepes, és 3. misszionárius kolonizációt. Mindhárom – különböző módon – maga után von társadalmi változásokat. E három folyamat egymás mellé rendeltsége teszi az EU-bővítési folyamatot önellentmondóvá és heterogénné. Eszerint más magyarázata is lehet a kelet-európai államok most játszott szerepének, mint a Bourdieu (1998) különböző „tőketípusai” közötti konverzió.

Az EU- és NATO-bővítés esetében újra, teljes összetettségében tanulmányozható a birodalmak közti küzdelem és kolonizáció. Ezt mutatja a Balkánhoz való agresszív hozzáállás, a nemzeti tőkének a keleti bővítéssel kapcsolatos terjeszkedése és a bővítési tárgyalások koloniális hangvétele (lásd e válogatásunkban Kovács; Kovács és Kabachnik; Sher; és Böröcz 2000; Stoler és Cooper 1997: 26–27). A birodalmi törekvéseket jól illusztrálja a kelet-európai államok ellentmondásos kezelése, amely a csatlakozási hierarchia felállításától a bombázásokig terjed, a következetlenség, mellyel a birodalom vigyázó szemét a kelet-európai lakosokra veti (pl. a kelet-európai bevándorlóktól való félelem kombinálva a roma lakosság élethelyzete iránti érdeklődés hirtelen fellendülésével), és az EU tőkéi közötti marakodások más nemzeti tőkékkel új kizsákmányolási lehetőségek kiaknázására (Böröcz 1999; Chase-Dunn és Boswell 2000; Kagarlitsky 1995).

Mind a három konkurens kolonizációs jelenség, amelyet Comaroff (1997) említ, megtalálható az EU/NATO–kelet-Európa kapcsolatban, új díszletek között. Az adminisztrációs kolonizáció bürokratikus eszközök képében van jelen, míg az *acquis communautaire-t* (indirekt) politikai-gazdasági nyomás keretében terjesztik ki kelet-Európa arra érdemes országaira. Ezt Verheugen így leplezi le visszajáról optimista jóslatában:

Teljes mértékig meg vagyok róla győződve, hogy az európai integráció lehetőségének felkínálása nélkül közép- és kelet-Európa országai nem tudtak volna ilyen gyorsan és sikeresen átalakulni (Verheugen, 2000. október 3.).

Ezt az adminisztrációs és szervezeti átalakulást erősíti a tőkebeáramlás. A betelepülési kolonizáció sokkal kevésbé brutális, mint a felvilágosodás korában; menedzserektől nyugdíjasokon át mezőgazdasági és egyéb kisvállalkozókig leginkább a relatíve gazdagabb EU országok polgárai települnek be a „biztonságos” kelet-európai országokba (mint az korábban Spanyolországban, Olaszországban és Görögországban megtörtént) azért, hogy kiaknázzák az olcsóbb munkaerőt, valamint ingatlant vásároljanak. Végül a missziós kolonizáció megfeleltethető többek között a különböző EU, NATO és USAID által támogatott nem kormányzati szervezetek ténykedésének, amelyek a „szabad piac”, a „demokrácia” és a „polgári társadalom” igéjét hirdetik a kelet-európai tömegeknek. A kolonizáció e két formáját a pályázó országok gazdaságának az EU tőkeáramlásába való integrációja igyekszik megszilárdítani. Ahogyan Verheugen nyilatkozta az EU-felvétel lehetőségének gazdasági hatásáról:

Az Európai Unió messze a tizenhárom tagjelölt ország legnagyobb kereskedelmi partnere. 1993 és 1999 között a kereskedelem összértéke majdnem elérte a 210 milliárd eurót. Összességében ezek az országok az EU külkereskedelmének 13,7%-át jelentik, ők az USA után az EU második legnagyobb kereskedelmi partnerei. Az EU kereskedelmi többlete a kandidáló országokkal szemben az 1999-es évben 25,8 milli-

árd euró volt. Az EU és a kandidáló országok közötti kereskedelmi kapcsolatok egyre intenzívebbekké váltak (Verheugen, 2000. november 8.).

A bővítés és a kereskedelmi kapcsolatok egyenlőtlensége kialakít egyfajta függőséget, valamint kibővíti egyes nyugati hatalmak és tőkéek befolyási körét. Ezek a szerteágazó kolonizációs folyamatok, bonyolítva az állam és a tőke kapcsolatával, gondoskodnak arról, hogy az EU, éppen úgy, mint a tagállamok és a felvételüket kérő államok tevékenysége és szerkezete is, ambivalens és versenyszerű legyen.

A NATO és az EU gazdasági és katonai hatalma: pusztítsd el és uralkodj!

Az események, amelyek Jugoszlávia bombázásához vezettek, egyértelművé tették azon imperialista törekvéseket, amelyek a Szovjetunió összeomlása utáni európai „demokratizációs” folyamatban rejlenek. Mi több, felszínre hozták a geopolitikai újrafelosztás néhány alapvető problémáját és kétértelműségét. Első pillantásra az ENSZ–NATO–EU átfedés homálya eltakarhat némely, az EU gazdasági és politikai/katonai keleti terjeszkedésében rejlő lényeges kérdést. Az első ilyen a különböző gazdasági érdekek versengésének koordinálása az EU- és NATO-tagállamokon belül a kelet-európai befolyás kiterjesztése érdekében. A hatalmi átfedések további bizonytalanságot eredményeznek. A katonai és gazdasági érdekek rövid áttekintése nyilvánvalóbbá teheti az átfedés kérdését.

Jugoszlávia bombázása egyértelművé tett több, addig kétséges, katonai befolyással és gazdaságpolitikai reformok erőszakos bevezetésével kapcsolatos kérdést. A NATO és az ENSZ döntései minden esetben az USA érdekeit, valamint a tőke belső elosztásával kapcsolatos szempontokat követték (Arrighi 1999: 56; Dehove 2000: 132). Ezeket az elveket a brit kormányok gyakran megszállottan követték (itt lehet említeni a Jugoszlávia elleni háborút és Irak bombázását). Az ENSZ BT működését nyugodt szívvel alá lehet rendelni a NATO-nak. Az ENSZ szerepét gyakorlatilag átruházták a NATO-ra a szervezet egyoldalú jugoszláviai beavatkozása következtében (*Le Monde Diplomatique*, 1999. május). Ezt úgy is lehet értelmezni, mint az ENSZ BT-nek a NATO katonai erejétől való egyre erősödő függősége logikus következményét, amint ez az 1995-ös boszniai szerb állások bombázásánál is bebizonyosodott. Másrészt kell, hogy legyen egyfajta – gyakran kényszerű – konszenzus az EU két nagyhatalma, Franciaország és Németország között, amelyek szintén a NATO tagjai. A francia–német kapcsolatok szorosak maradnak az EU szerkezetére vonatkozó véleménykülönbségek ellenére. Nagy-Britannia azonban még dicsekszik is USA-hűségével. Nemrégiben a varsói tőzsdén tartott beszédében Tony Blair miniszterelnök kifejtette:

...ebben a szűkülő világban, amelyben új hatalmak születnek, egyesült erőnk az Egyesült Államokkal nem csak brit, hanem egyenesen európai kívánalom. Nagy-Britannia lehet a híd Európa és az USA között (Blair, 2000. október 6.).

Ezekből a szövetségekből kiindulva megkockáztatom azt az állítást, hogy mind a NATO, mind az EU belülről két fő érdekszövetségre oszlik. Chirac és Fischer ki-

jelentései egyértelművé tették terveiket egy központosított, hierarchikus EU-ra német–francia befolyás alatt (Chirac 2000; Fischer 2000); a kevésbé befolyásos államok és Nagy-Britannia pedig vagy külön-külön próbálják érdekeiket érvényesíteni, vagy megmaradnak az eddigi szövetségeknél. A valóságban viszont ez nincs így, mivel Nagy-Britannia továbbra is inkább az USA-val szövetkezik.

A NATO esetében a délszláv háború elegendő bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy egyfelől létezik az USA–Kanada–Nagy-Britannia tengely, másfelől pedig a francia, német és olasz kormányok az intervenció egyenes következményeként az összeomlás szélére sodródtak. A beavatkozás heves vitát váltott ki csaknem valamennyi EU-tagállamban, és egyértelművé tette a miniszteri képviselő hiányát a Tanács döntéshozatali procedúrájában (l. például az ír parlamenti vitát, <http://www.irlgov.ie/debates-99/25mar99/sect4.htm>). Bár a rambouillet-i tárgyalásokat a Tanács (Franciaország és Nagy-Britannia) kezdeményezte, voltak tagállamok, amelyek mindvégig „semlegesek” vagy „passzívok” maradtak (Raptis 2000).

Sőt az Egyesült Államok szokásos brit szövetségeseivel együtt belekényszerítette az összes felet egy teljes körű konfliktusba a viszonylag mérsékelt, Ibrahim Rugova által vezetett oldal kizárásával és a hírhedt B függelék kicsikarásával, amelyet egyetlen szuverén ország sem írt volna szabad akaratából alá⁶. A rambouillet-i tárgyalások arra irányultak, hogy a tömegek számára legitimitást nyerjen az intervenció, amely különben esetlegesen a NATO több tagállamában belpolitikai összeomlással fenyegetett volna. A rambouillet-i színjáték közben a média igyekezett minél feketébb képet kialakítani a szerbekről, hogy kihúzza a politikai ellenzék lába alól a talajt, megbizonyítandó: a diplomáciai lehetőségek kimerültek ott, ahol egy ilyen irracionális, népi diktatúra az ellenség. Az egyetlen emberi jogok megsértése feletti bíraskodás önkényes kisajátítása csak még jobban elmérgesítette a helyzetet (Hayden 1999; Skoco és Woodger 2000).

Az EU–USA politikának a világra való kiterjesztésén és a belpolitikai ellenzék humanitárius jelszavakkal való leszerelésén kívül a balkáni beavatkozás nagyban megkönnyítette a tőkebeáramlást (l. az USAID példáját lent). A véghezvitt pusztítás lehetőséget ad a tagállamoknak arra, hogy nagyobb befolyásra tegyenek szert a régióban újjáépítési terveken keresztül, ahogyan az a Stabilitási Paktumból következik. A sikeres katonai beavatkozás azonban át is rajzolja a világpolitikai térképet, és ezzel a kelet-európai hatalomért való versengés új formáit hozza létre. A világ nyersanyagainak hozzáférhetősége és a fölöttük való ellenőrzésre tett erőfeszítések tovább bonyolítják a helyzetet. Az USA és az EU érdekeltségei messze túlmutatnak kelet-Európán, így a Stabilitási Paktum impliciten támogatja az infrastruktúra fejlesztésének keretében a közép-ázsiai országokból érkező olajvezetékek kibővítését és újjáépítését – érdekes módon Törökország megkerülésével (Adriaticus 2000: 94–97). A balkáni beavatkozásból kitűnik, hogy az állam-létrehozatal és -fenntartás az EU belső politikájában államok közti rendszert idéz, ez látszik a háborúzásban, a nemzeteken belüli legitimitációs küzdelmekben, a nemzetek

6 A B függelék (http://www.state.gov/www/regions/eur/ksvo_rambouillet_text.html) a jugoszláv államszuverenitás gyakorlatilag teljes feladását tartalmazza azáltal, hogy beleegeznek NATO-csapatok korlátlan mozgásába Jugoszlávián belül.

közti versengésben és a kolonizációs terjeszkedésben, valamint az állam és a tőke közös erősítésében (Chase-Dunn és Boswell 2000; Tilly 1992).

Azonban a NATO- és/vagy EU-hatalmak (megújult) keleti kolonizációs terjeszkedését éppen az e két szervezet közötti átfedés teszi bonyolulttá és sokszorosan áttételessé. A NATO belső tagoltsága közvetlen hatással van az EU-bővítésre, és nemcsak az EU-tagokra, hanem a pályázó országokra is. Azok a pályázó országok, amelyek maguk is nemrégiben lettek NATO-tagok, vagy felsorakoznak a leginkább az USA befolyása alá eső blokk mögé, vagy csatlakozhatnak a gyenge, tétlen belső „ellenzékhez”, mint például az olasz kormány. Az EU–NATO átfedés miatti belső feszültségek arra kényszeríthetik a pályázó országokat, hogy következtelen külpolitikát alakítsanak ki az EU és a NATO felé, lekenyerezve az egyiket, hogy a másiknak tagjai lehessenek. A NATO-felvétel bevallottan hozzá van kapcsolva a jobb EU-felvételi bizonyítványhoz. E kapcsolat létezését igazolta Javier Solana nyílt kijelentése Ausztria ingadozó külpolitikájával kapcsolatban. Solana bécsi sajtóközleményében így fogalmazott: „Az EU biztonsági megállapodást kötött a NATO-val, s ez az Unió összes tagországát azonos szintre helyezi. Ausztriát már ma is úgy kezelik, mint egy NATO-tagot” (Földvári 2001: 21). Ez a részleges, policentrikus EU–NATO átfedés az EU egységes külpolitikájának kialakítására vagy az egymást keresztező geopolitikai érdekek leszerelésére vonatkozóan túlmutat azokon a tárgyalásokon és intézkedéseken, amelyeket az EU bővítési főbiztosa végez.

Kelet-Európa az EU-bővítésen keresztüli francia–német kolonizálást lassíthatja, ha tisztázatlan elkötelezettségű, magas rangú embereket az EU és NATO közötti együttműködés szempontjából kulcspozíciókba helyez. Javier Solana, aki végzettségét tekintve fizikus, jó példa erre. Solana ma a Tanács főtitkára, valamint az EU Közös Kül- és Biztonságpolitikai Hivatalának elnöke. Ez utóbbi tisztség a hatalomkiterjesztő intézkedések jegyében született a revideált Maastrichti Szerződés részeként, és 1999-ben, az Európa Tanács kölni ülésén lépett hatályba (Európa Tanács, EU Közös Kül- és Biztonságpolitikai Hivatala). A Maastrichti Szerződés revíziója előtt Solana a NATO főtitkára volt 1995 decembere és 1999 októbere között (<http://ue.eu.int/solana/default.asp?lang=en>). Más szóval, nem sokkal a jugoszláviai NATO-bombázások befejezése után a NATO főtitkárát kinevezték a Tanács – az EU „fő döntéshozó testülete”, ahogy saját magát definiálja (<http://www.europa.eu.int/inst-en.htm>) – élére. A közös kül- és védelmi politika bevezetésével a Tanács gyakorlatilag az EU külpolitikai végrehajtó bizottságává válik.

Egy korábbi NATO-vezető jelenléte az EU „fő döntéshozó testületében” jelentheti azt, hogy az USA és az EU fő politikai irányultsága van annyira hasonló, hogy egy ilyen gyors főtisztviselő-váltás következtében nem ütköznek érdekek. Az EU és NATO közötti – Solana nevével fémjelzett – biztonsági megállapodások jellege ilyen mértékű közelségre utal. Így Patten kijelentése a közös kül- és védelmi politikával kapcsolatban értelmezhető úgy, mint ami meg kíván felelni a jelenlegi céloknak:

Az Unió célja, hogy legyen olyan mértékű autonóm kapacitása, amely képes hadműveleteket kivitelezni ott, ahol „a NATO egésze nincs jelen”. Ez nem fenyegetés a NATO felé. Azok a kószá híresztelések, miszerint Javier Solana ... aláírna bármit is, ami a szervezetet gyengíthetné, erősen tévesek (Patten, 1999. december 16.).

De különbségek így is léteznek, amiről tanúskodik a NATO jugoszláviai bombázása, vagy a központi EU-hatalmak távolmaradása Irak bombázásakor; ettől függetlenül időnként ezek az ellentétek jelentéktelenné válhatnak, amikor valamihez közös gazdaságpolitikai érdek fűződik, máskor pedig a különbségek az USA nyomásának alárendelhetők, mivel Európa erősen függ az amerikai haditechnológiától.

A Stabilitási Paktum megosztó rendszere

1999. június tizedikén, nem sokkal több száz civil legyilkolása és a jugoszláv gazdaság megtizedelése után a kölni ülés látszólagos célja az volt, hogy megteremtse a dél-európai stabilitás alapjait. Az ülésen részt vettek azok a nemzetközi szervezetek, amelyekben erős az amerikai, európai uniós vagy orosz befolyás (<http://www.seerecon.org/KeyDocuments/KD1999062401.htm>). A hivatalos állásfoglalás megállapítja a délkelet-európai országok felelősségét „a demokrácia és a béke ápolásában, az emberi jogok és a gazdasági prosperitás tiszteletben tartásában az egész régió stabilitása érdekében”. Ezek az elvek a „Stabilitási Paktum” általános vett hivatalos céljai. Ami ezekre az erőfeszítésekre ösztökélheti a térséget, az a beigért kétes értékű jutalom: az „euroatlanti struktúrákba való integráció”.

A paktum ugyanazt a kolonizációs stratégiát használja, ami a Balkánon egyszer már bevált. Az USA például sikeresen beavatkozott Bosznia-Hercegovina gazdasági átstrukturálásába egy USAID („kis- és középvállalkozásokat támogató”) hitel keretében (hogy ez mit jelent, nem tudni). Eszerint „Azok a vállalkozások, amelyek USAID támogatásban részesültek, Bosznia-Hercegovina exportjának igen tekintélyes hányadát, ötven százalékát adják” (<http://www.usaid.ba/information/sheets/mainapr.htm>). Ezt a nagylelkű támogatást még meg is fejték vállalkozássegítő programokkal. Ahogy ugyanez a USAID-dokumentum magyarázza, „a USAID, vállalkozásfejlesztő programján keresztül, segíti Bosznia-Hercegovinát abban, hogy tervgazdaságból piacgazdasággá váljon”. Meglehetősen ironikus, amikor az USA által központilag ellenőrzött tervet hajtják végre, hogy máshol kikényszerítsék a „piacgazdaságot”.

A belső következetlenségeket félretéve, a boszniai tőkeinjekció humanitárius segítségként érkezik: egyszerre segíti az államot, és gondoskodik a háború áldozatairól. „A vállalkozásfejlesztő program hitelei számítások szerint több mint 17 000 embernek fognak munkahelyet teremteni, köztük visszatelepülőknek és nőknek, akiket a háború különösen hátrányosan érintett. A munkaerő etnikai háttere sokféle.” A mostani Jugoszláviára kétségkívül hasonló amerikai tőkefüggőség vár. A kelet-Európához fűződő tőkebefektető kolonizációs folyamat a tizenkilencedik század végén kialakult, és a hidegháború folyamán kiterjesztett séma szerint működik. Az adósságtól való függés kialakítása magas kamatú és politikailag nem független segélyekkel az 1970-es évekbeli olajválságot követő „segélycsomagokat” idézi, amelyeket a Varsói Szerződés országai kaptak (lásd Berend 1996; Berend és Ránki 1982). Hasonló beavatkozásokat hajt végre az EU ugyanebben a térségben az Európai Befektetési Bankon (EIB) keresztül, főleg a Sappard- és PHARE-programok keretében. További kutatás tárgya lenne, hogy az EU mely tagállamai

profitálnak ebből a legtöbbet. Albánia, Szerbia (Koszovó) és Macedónia esetében egyértelműen Olaszország a térségért versengő egyik legerősebb állam.

A fent említett egyenlőtlen jogeloszlás Európában, a tetszőleges katonai akciók az „emberi jogok” nevében (Jugoszlávia és Irak igen, de Ruanda, Izrael, Indonézia, vagy maga az USA nem), az euroatlanti országok érdektelensége abban, hogy békét teremtsenek vagy fenntartsanak (illetve inkább aktív szerepük a háború előidézésében és fenntartásában, l. pl. Szudán és Afganisztán bombázását), és a „demokrácia” szó ködössége arra a következtetésre adnak okot, hogy más célok vannak a Stabilitási Paktum „gazdasági jólét” jelszava mögött.

Az USA/EU külpolitikájával összhangban, a kapitalista célok legalább kimondatnak a paktumban magában a 10. pont alatt. A paktum célja, hogy:

... életerős, kivitelezhető makrogazdasági politikán alapuló piacgazdaságot teremtsen, hogy a piac legyen nyitott a nagyban megnövelt külkereskedelemre és magán-szektor-befektetésekre, hogy a vámhatóság és a kereskedelmet szabályozó rendeletek működőképeseek és átláthatóak legyenek, hogy tőkeerős és széles skálájú piac alakuljon ki, beleértve a privatizációt, hogy mindez növelje a jólétet minden polgárunknak; hogy elősegítse a gazdasági együttműködést a régió és Európa többi része, valamint a világ között, beleértve a szabadkereskedelmi övezeteket..., hogy küzdjön a szervezett bűnözés, korrupció, terrorizmus és a bűnözés minden fajtája ellen (http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/stapact/10_june_99.htm).

A befektetési elsőbbségek megszilárdítják a kedvezményezett befektetők előnyös helyzetét. Azokat a segélyeket, amelyeket a térség nemzetközi pénzügyi szervezeteken keresztül kapott (főleg az EIB-en és a Világbankon keresztül), leginkább (76%-a a 2,413 milliárd erre elkülönített eurónak) infrastruktúra-fejlesztésbe (gáz-, olaj- és villanyvezetékekbe, autópályákba, pénzügyi intézetekbe) fektették, semmint humanitárius célokra költötték. A segélyek körülbelül 15%-a jutott közvetlenül magáncégek kezébe (Adriaticus 2000: 91 alapján való számítás).

Annak érdekében, hogy Jugoszláviát kormányváltásra kényszerítsék, legelőször is Montenegró részesült a segélyekből. Emellett az olaj-, gáz- és villanyvezetékeket úgy alakították ki, hogy azok Szerbiát megkerüljék, és így izolálják. Az előbbi törekvés benne is foglaltatott a megállapodásban: „Azért, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság közelebb kerüljön a célhoz: a szuverenitás és a területi integritás tiszteletben tartásához, megfontoljuk, hogy a Montenegrói Köztársaság a paktum korai kedvezményezettjei között kapjon helyet.” A későbbi tervek végrehajtását ezek után egy sor magas szintű tárgyalás előzte meg, ahol főleg Olaszország, Görögország és az USA tisztázták hosszú távú gazdasági érdekeiket (Adriaticus 2000). A Milosevics-rezsim kapitulációját aztán a tüntetések is siettették (Hudis 2000). Csak a gazdasági nyomás a népfelkelés nélkül is hasonló eredményre vezethetett volna, bár nem a nemzeten belüli politikai küzdelem szintjén.

A Stabilitási Paktum közvetlenül helyez különböző EU–USA érdekeltségeket Jugoszláviába, amely egyértelműen egyike az EU keleti terjeszkedéséből még hátralevő területeknek. A különböző USA- és EU-érdekeltségek közötti egyezkedésektől függetlenül a módszerek, amelyek a Balkán feletti ellenőrzés megerősítésére irányulnak, már a spájzban vannak, de erősítést igényelnek. Helyszűke miatt most csak egy példát említek. A KFOR, amelyről Solana és Patten siettek leszö-

gezni, hogy 80%-ban EU-katonákból áll (Solana és Patten, 2000. február 7.), részben úgy állomásozik, hogy biztosítsa a kereskedelmi utakat és elejét vegye a csempészesnek. Az olasz állam, legalábbis egy része, mindenképpen érdekelt abban, hogy felszámolja a különféle szervezett alvilági csoportokat, például a 'Ndraghetát. Eközben az olaj- és gázvezetékek, valamint a megnagyobbodott adriai piachoz való hozzáférés további segítséget nyújt az olasz és görög tulajdonosi osztály érdekérvényesítéséhez. A szerb korridor ismételt megnyitása újabb tárgyalásokra adhat okot az USA, Olaszország és Görögország között, hogy mely területeket fejlesszék leginkább a Stabilitási Paktum keretében.

A fenti példák jól mutatják, hogy a paktum hogyan reprodukálja a nyersanyagokat és érdekszférákat felosztó történelmi kolonizációs folyamatot éppúgy, mint a Balkán atyáskodó lekezelését a nyugat-európai elit által. A retorika ma már más, de a stratégia változatlan: a „barbár alantaska” létrehozása, a másik gazdasági-politikai alárendeltséget biztosító intézkedések bevezetése, és a nemzeti elit egymás ellen ugrasztása a katonai-gazdasági segély és a támogatások egyenlőtlen elosztása segítségével (Berend 1996; Croci 1991; Samary 1995; Todorova 1997).

Az EU–NATO átfedés és a keleti bővítés: ellentmondások a terjeszkedésben

Az EU három nagyhatalmának NATO-tagsága bonyolítja a keleti terjeszkedést az USA által létrejövő kifelé irányuló és a francia–német szövetség miatti centripetális törekvések által (Arrighi 1999; Chase-Dunn és Boswell 2000). A vitathatóan egyedi államkialakulást és -terjeszkedést, ami az EU esetében történik, nem lehet anélkül megmagyarázni, hogy figyelembe ne vennénk azt a lazító hatást, amelyet az USA, NATO-tagságán keresztül, gyakorol azokra az államokra (Franciaországra, Németországra és Nagy-Britanniára), amelyek egyben EU-nagyhatalmak is. Másként azonban, az USA/Kanada–Japán tengely, Kína vagy esetleg Oroszország⁷ befolyásának ellensúlyozására erősödnek az EU-n belüli szövetségek. Ezeknek a keleti bővítésre gyakorolt hatása a pályázó államok geopolitikai helyezkedéséből, a három nyugat-európai nagyhatalomhoz és az USA-hoz viszonyított szövetségkötéseikből mérhető le.

A Jugoszlávia elleni háború felszínre hozta a fenti hatások jelentőségét a NATO és az EU közti gazdasági érdekkülönbségek ideiglenes katonai feloldásával és az önkényes Balkán feletti bíraskodással kapcsolatos véleménykülönbségekkel az EU, a NATO és az ENSZ részéről. A NATO–EU átfedésből adódó feszültségeket egy másik geopolitikai változás növelte: a Szovjetunió összeomlása, ami ismét utat nyitott a nyugat-európai imperializmusnak kelet-Európában. Más szóval, létezik

⁷ A Jelcin-rezsim alatt Oroszország gyakorlatilag elvesztette geopolitikai befolyását (Kagarlitsky 2000). Az orosz államnak komoly gondot okoz haderejének fenntartása; lásd Putyin kezdeményezéseit a nukleáris fegyverek leszerelésére és a létező katonai egyezmények kiterjesztésére, pénzügyi nehézségek következményeként (De la Gorce 2001; *The Economist*, 2000. november 18.: 62–63), s az állam képtelenségét arra, hogy a határon belüli viszályokat megszüntesse (pl. Csecsenföld).

egy be nem fejezett küzdelem kelet-Európa felosztásáért, ami egybefügg az USA, mint egyedüli katonai szuperhatalom megjelenésével (Arrighi 1999).

Ezenkívül az EU-n belüli államok közti versengés növeli a centrifugális hatásokat. Az EU Tanács és a Bizottság szavazati rendszere nyomán és a lakosság szerinti képviselet kérdésében felmerült vita a francia és német kormányok között nagyobb USA-befolyást eredményezhet (*The Economist*, 2000. november 18.: 59; *Il Manifesto*, 2000. december 1.), a keleti bővítés kolonizációs jellege pedig belső feszültségeket teremt az EU-ban a „hidegháborús” zsákmány elosztásával és az EU-tagállamok gazdasági-politikai befolyásának egyenetlen kelet-európai eloszlásával kapcsolatban (Berend 1996). E viták feszültségeket okoznak a NATO-tagok között, a részleges átfedésből, részben az USA – Japánra az első, Kanadára mindhárom folyamat jellemző – érdekérvényesítési kísérleteiből (tőkebeáramlás, a katonai jelenlét növelése) következően. A keleti bővítésből adódó, e tanulmányban ismertett ellentmondások részben az EU–NATO tagállamai közötti küzdelmeket tükrözik.

Ennek ellenére léteznek centripetális törekvések, éppen Nagy-Britannia jóvoltából, amelyek az USA befolyásának visszaszorítását célozzák. A varsói tőzsdén elhangzott beszédében Blair az EU-nak az USA-tól független szuperhatalommá fejlesztése mellett tört lándzsát:

Ebben a világban, ismervé az USA hatalmát, új szövetségekre van szükség: Európával határos országokkal, például Oroszországgal; nagy lakossággal rendelkező fejlődő országokkal, mint India és Kína; Japánnal, amely nem csak gazdasági hatalom, de a jövőben növelni fogja politikai befolyását; ahogy a világon egyre nő a regionális szövetségek száma – ASEAN, Mercosur; Európa polgárainak szükségük van egy erős és egyesült Európára. Szükség van rá, hogy Európa világhatalommá váljon. Ma Európa nem csak a békéről szól, hanem az egyesült hatalom megteremtéséről. Ez egyike azoknak az okoknak, amiért a közép-európai államok csatlakozni akarnak... Egy ilyen Európa, gazdasági és politikai erejénél fogva, lehet szuperhatalom; szuperhatalom, de nem szuperállam (Blair, 2000. október 6.).

A centripetális sugallattól eltekintve, a „szuperállam” nemkívánatos volta implicit módon próbálja megakadályozni az EU egyfajta a NATO-tól (ahol brit–amerikai dominancia érvényesül) független végrehajtó szervezetének a kialakulását. Az EU–NATO átfedésből származó konfliktusok visszaköszönnék abban a beszédben, amely az EU-t mint jövőendő szuperhatalmat képzei el.

Hogy az EU keleti bővítése még bonyolultabb legyen, a NATO maga sem mentes belső konfliktusoktól. A Jugoszlávia elleni háborút például nem támogatta az összes tagállam, és maga a beavatkozás a tagok kormányain belül is súrlódásokat okozott. Ez a belső véleménykülönbség közvetlen hatással van az EU bővítésére. Az EU–NATO átfedés miatti belső feszültségek arra kényszeríthetik a pályázó országokat, konkrétan Csehországot, Magyarországot és Lengyelországot, hogy következtelen külpolitikát alakítsanak ki, amelyre később az EU-felvételt elutasító okként lehet hivatkozni. Ez a részleges átfedés teszi egy egységes EU-külpolitika kialakítását vagy a különféle gazdasági-politikai érdekek elsímítását olyan kihívássá, amely meghaladja az EU bővítési bizottságának hatáskörét. A keleti bővítéssel kapcsolatos viták ellentmondásai és kétértelműségei részben fényt derítenek az EU és a NATO közti napirenden levő vitákra.

Konklúzió: a külső és belső felosztás kérdései

Az EU–NATO átfedés közvetlenül és erőszakosan hat a kelet-európai államokra és az EU-bővítésre. Az átfedés el is rejti a kolonizációs és birodalmi stratégiákat a bővítéssel kapcsolatban, amennyiben a NATO-t és az EU-t koherens egüttesként kezeljük. A belső ellentétek elemzése azonban mutatja, hogy a helyzet gyakorlatilag egymást átfedő birodalmi hatalmak versengése.

Az EU-n belüli versengő hatalmak egyszerre próbálnak függetlenedni az USA hatalmától, és befolyásukat kiterjeszteni a mindenképpen gyerekcipőben járó EU-n (mint államon) belül. Az EU központi hatalmaiként Franciaország és Németország szorosabbra fonták szövetségüket, és gazdasági hatalmukat az EU-bővítésen keresztül próbálják növelni. Ennek a beavatkozásnak a ténye ugyan vitákra adhat okot az EU-n belül, de ettől a két ország kelet-európai gazdasági befolyása nem biztos, hogy gyengül. Nagy-Britannia habozik, hogy felvállalja-e a gazdasági csatározást az EU-n belül, vagy pedig fenntartsa katonai vezető szerepét az USA-val karöltve a NATO segítségével. Ezen államok átfedése egy főleg katonai és egy főleg gazdasági intézményben az EU-nak az USA-val szembeni katonai alárendeltségéből következik. Az EU fejlődéséből származó gazdasági gyarapodás még mindig elégtelen az USA hegemoniájának egyensúlyozására, amely többek közt élvezi a japán tőke támogatását (Arrighi 1994).

Az EU-nak az USA gazdaságától és az amerikai haditechnológiától való függése nagyban csökkenti az EU-nagyhatalmak birodalmi terveinek hatékonyságát, és az EU közös hadseregének felállítására tett kísérletek ezt nemigen tudják megváltoztatni. Jugoszlávia bombázása egyrészt félresöpörte az ENSZ BT-t, másrészt rávilágított a NATO-tag EU-államok amerikai érdekeknek való alávetettségére is. A NATO-n belül továbbra is az USA parancsol Nagy-Britannia engedelmese, közvetítő támogatásával. Emiatt történnek kísérletek az EU szuperhatalommá való fejlesztésére, csakis azoknak a kelet-európai államoknak a bevonásával, amelyek erősítenék ezt a folyamatot.

Ezek a változatos kolonizációs folyamatok ambivalenssé és versenyszerűvé teszik az EU belső struktúráit éppúgy, mint a pályázó országokéit. Stoler és Cooper szerint „az európai terjeszkedés racionalizáló, felhalmozó és civilizáló jellege megteremtette és nem tudta elkerülni a militarizmus erőszakosságát, ahogyan a terjeszkedés egybeolvasztotta a fajuralom kapcsán a racionális és erőszakos érveket” (Stoler és Cooper 1997: 3). Bizonyos értelemben mindaz, amit Stoler és Cooper a tizenkilencedik századi európai imperializmus vonatkozásában leír, vonatkozik a mostani EU–kelet-Európa kapcsolatra is.

A keleti terjeszkedés általi geopolitikai újrafelosztás és az ebből adódó feszültségek az EU-n belül egyfajta neokolonizációs expanzionizmuson alapulnak, amelyek leginkább – de nemcsak – a kelet-európai bővítéssel kapcsolatban figyelhetők meg. Az EU és NATO közötti és a két intézményen belüli kölcsönhatásokat vizsgálva újra kell értelmeznünk az állammá válás és a globalizáció viszonyának kérdését, benne az erőszak és a földrajzi terjeszkedés jelenségeit, melyek továbbra is jellemzik a tőke és az állam intézményei közötti viszony dinamikáját.

Barabás Frigyes fordítása

Hivatkozott irodalom

- Adriaticus (2000): Le conseguenze geopolitiche del Patto di Stabilità. In *Limes, Rivista Italiana di Geopolitica*, 2(Suppl.): 87–114.
- Agnew, J. (2000): From the Political Economy of Regions to Regional Political Economy. In *Progress in Human Geography*, 24(1): 101–110.
- Arrighi, G. (1994): *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Arrighi, G. (1999): Globalization, State Sovereignty, and the “Endless” Accumulation of Capital. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. D. A. Smith, D. J. Solinger és S. C. Topik (szerk.) London: Routledge.
- Berend, I. T. (1996): *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, I. T. és Gy. Ránki (1982): *The European Periphery and Industrialization, 1780–1914*. Éva Pálmai (ford.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Blair, T. (2000): “Europe’s political future”. Speech by the Prime Minister to the Polish Stock Exchange. Warsaw. <http://www.fco.gov.uk/news/speechtext.asp?4215>
- Bornschieer, V. (1997): *European Processes and the State of the European Union*, paper distributed at the Third European Sociological Association Conference on “20th century Europe: inclusions/exclusions”. (aug. 27–30.) UK: University of Essex.
- Bourdieu, P. (1998): On the Fundamental Ambivalence of the State. In *Polygraph, an international journal of culture and politics*, 10: 21–32.
- Böröcz, J. (1999): From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment, and Peripheralization in Post-State-Socialist Central and Eastern Europe. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. D. A. Smith, D. J. Solinger és S. C. Topik (szerk.) London: Routledge.
- Böröcz, József (2000): The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of “Europe”. In *Comparative Studies in Society and History*, 42(2)(okt.): 847–875. (Korábbi változata magyarul: Térkép e táj. Az EU–magyar párbeszéd. *Kritika*, 4: 2–9.)
- Böröcz, József (2001): Döntés és indoklása – avagy miként szivárog a szubsztancia a formális jogba az Európai Unió keleti bővítése kapcsán. In *Replika*, 43–44: 193–220.
- Brenner, N. (1998): Between Fixity and Motion: Accumulation, Territorial Organization and the Historical Geography of Spatial Scales. In *Environment and Planning D: Society and Space*, 16: 459–481.
- Chase-Dunn, C. és T. Boswell (2000): *The Spiral of Capitalism and Socialism: Toward Global Democracy*. London: Lynne Rienner.
- Chirac, J. (2000): “Our Europe”; Speech Made in the Capacity of President of the French Republic to the German Bundestag, Berlin.
- Comaroff, J. L. (1997): Images of Empire, Contests of Conscience: Models of Colonial Domination in South Africa. In *Tensions of empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. F. Cooper és A. L. Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.
- Croci, O. (1991): Stati Uniti, Italia e Jugoslavia. La decisione di restituire all’Italia la Zona A del territorio libero di Trieste. In *Storia Contemporanea*, XXII(5): 763–808.
- De la Gorce, P. M. (2001): Contro la superpotenza americana. La Russia in cerca di un nuovo ruolo. In *Le Monde Diplomatique*, monthly supplement to *Il Manifesto*, 5, anno VIII: 6–7.
- Dehove, M. (2000): Mondialisation et innovation institutionnelle: l’intégration européenne. In *Les Temps Modernes* 55e, année (607): 115–134.
- Fischer, J. (2000): “From Confederacy to Federation: Thoughts on the Finality of European Integration”. Speech Made in the Capacity of German Foreign Minister at the von Humboldt University, Berlin.
- Földvári, Zs. (2001): Viták Ausztriában a semlegességről – Iránykeresés. In *Heti Világ Gazdaság*, jan. 27., XXIII. 4.(1131): 19–21.
- Gowan, P. és P. Anderson (szerk.) (1997): *The Question of Europe*. London: Verso.
- Hayden, R. (1999): Humanitarian Hypocrisy. In *Jurist: The Law Professors’ Network*, <http://jurist.law.pitt.edu/hayden.htm>

- Hudis, P. (2000): *Specter of Workers' Revolt Haunts Post-Milosevic Serbia*. <http://www.zmag.org/hudis.htm>
- Il Manifesto* (2000): <http://www.ilmanifesto.it/Quotidiano-archivio/01-Dicembre-2000/art16.htm>
- Kagarlitsky, B. (1995): *Restoration in Russia*. London: Verso.
- Kagarlitsky, B. (2000): *The Twilight of Globalization. Property, State and Capitalism*. London: Pluto Press.
- Krasner, S. (1999): Globalization and Sovereignty. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. D. A. Smith, D. J. Solinger és S. C. Topik (szerk.). London: Routledge.
- Kropotkin, P. (1976 [1902]): *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. Boston: Porter Sargent.
- Le Monde Diplomatique* (1999): <http://www.monde-diplomatique.fr/en/1999/05/>
- Negri, A. (1998): What Can the State Still do? In *Polygraph, an International Journal of Culture and Politics*, 10: 9–20.
- Negri, A. (2001): L'«Empire», stade suprême de l'imperialisme. In *Le Monde Diplomatique* 48e année (562): 3.
- Patten, Chris (2000): Vienna speech to the OSCE Permanent Council in the capacity of CH Member of the European Commission Responsible for External Relations, nov. 23., http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_00_458.htm
- Patten, Chris (1999): "The Future of the European Security and Defence Policy (ESDP) and the Role of the European Commission." Speech 99/215 at the "Conference on the Development of a Common European Security and Defence Policy, The Integration of the New Decade". Berlin, in the Capacity of CH Member of the European Commission Responsible for External Relations. http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_99_215_en.htm
- Patten, Chris (1999): "European Security and Defence Policy." Speech to the European Parliament, Strasbourg. http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_99_165.htm
- Raptis, N. (2000): The Greek "participation" in the Kosovo war. In *Degraded Capability: the Media and the Kosovo Crisis*. P. Hammond és E. S. Herman (szerk.). London: Pluto Press.
- Samary, C. (1995): *Yugoslavia dismembered*. New York: Monthly Review Press.
- Sassen, S. (1999): Embedding the Global in the National: Implications for the Role of the State. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. D. A. Smith, D. J. Solinger és S. C. Topik (szerk.). London: Routledge.
- Skoco, M. és W. Woodger (2000): War crimes. In *Degraded Capability: The Media and the Kosovo Crisis*. P. Hammond és E. S. Herman (szerk.). London: Pluto Press.
- Smith, M. A. és G. Timmins (2000): *Building a Bigger Europe: EU and NATO Enlargement in Comparative Perspective*. Ashgate: Aldershot.
- Solana, J. és C. Patten (2000): "Kosovo: the EU Contribution" Joint Statement by the High Representative of the EU and The CH Member of the European Commission Responsible for External Relations. http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/doc_00_5.htm
- Stoler, A. L. és F. Cooper (1997): Between Metropole and Colony: Tethinking a Research Agenda. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. F. Cooper és A. L. Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.
- Taibo, C. (1998): Las otras Europas. In *Politica y Sociodadi*, 28: 55–62.
- Taylor, P. J. (1994): The State as Container: Territoriality in the Modern World-System. In *Progress in Human Geography*, 18(2): 151–162.
- Tilly, C. (1992): *Coercion, Capital, and European States, AD 1990–1992*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Todorova, M. (1997): *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Verheugen, G. (2000): "Enlargement is irreversible", speech made in the capacity of Member of the European Commission Responsible for Enlargement to the European Parliament, Strasbourg.
- Verheugen, G. (2000a): "Strategy Paper, Accession Partnership with Turkey and Progress Reports". Speech made in the capacity of Member of the European Commission responsible for Enlargement to the European Parliament, Brussels.
- Wolff, L. (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.